Torpaq çərşənbəsi

Bu gün Novruzun sonuncu - Torpaq çərşənbəsidir. Xalq arasında bu çərşənbə "Axır çərşənbə", "Yer çərşənbəsi", "Çərşənbə-suri" və başqa adlarla təmtəraqlı şəkildə keçirilir. Torpaq ümumtürk mənəvi-əxlaqi dəyərlər sistemində vətən, el-oba, yurd anlayışları ilə yanaşı, həm də mifik semantik sakrallığı əks etdirir. Bu çərşənbə torpağın oyanmasını, dirilməsini şərtləndirir. Mifik təsəvvürlərə görə, dörd müqəddəs varlığın sonuncusunun oyanması nəticəsində Su, Atəş, Yel bütün Yer üzünü dəyişir, insanları çətinlikdən, sıxıntı və məhrumiyyətlərdən xilas etmək üçün daha da qüvvətlənir.

Xalq arasında mifik düşüncəni əks etdirən belə nümunələrdən birində deyilir ki, "Adamların məhrumiyyət və qıtlıqdan əziyyət çəkdikləri bir gündə Sel, Atəş, Yel Torpaq xatunun yeraltı məbədinə qonaq gəlirlər. Burada yatmış Torpaq xatunu oyadıb adamların aclıq və qıtlıq çəkdiklərini ona söyləyirlər. Torpaq xatun "Adamları fəlakətə salan özü fəlakətə düşər" deyib yerindən qalxır, Sel, Atəş, Yel və Torpaq xatun əl-ələ verib: "Zəmzəm gəldi, Atəş gəldi, Yel gəldi, təzə ömür, təzə məhsul, il gəldi - deyib işıqlı dünyaya çıxırlar. Deyirlər ki, həmin gün ilin əziz günü olan Axır çərşənbə idi".

Torpaq insanın yaradılışında bilavasitə iştirak edən dörd ünsürdən biridir. Diqqətçəkən məqamlardan biri də islam dinində torpağın müqəddəsliyini göstərən təyəmmümlə bağlıdır. Təyəmmüm - su olmadıqda, su tapılmayanda torpaqla, qum və ya tozla dəstəmaz almaq deməkdir. Bu barədə "Qurani-Kərim"də "Ən Nisa" ("Qadınlar") surəsinin 43-cü ayəsində Böyük Yaradan belə buyurur: "Ey iman gətirənlər! Su tapmasanız, təmiz torpaqla təyəmmüm edin, üzünüzə və əllərinizə sürtün!" Deməli, torpaq insanın yaradılışında iştirakdan əlavə, həm də suyu əvəz edir, safdır, müqəddəsdir, insanı pak edə biləcək qüvvəyə malikdir.

Yaradılış torpaqla bağlıdır. Teoloji düzümdə insanın yaranmasında Torpaq ilkin faktor kimi göstərilir, yəni Ulu Tanrı insanı əvvəlcə torpaqdan, daha sonra istilik və sudan, ən sonda öz nəfəsini üfürməklə yaratmışdır. Novruzun yaranmasında, mərasim folklorunda isə bu düzüm bir qədər fərqlənir, yəni Su, Od, Yel birləşib Torpağı dirildir, oyadır, artıq əkin-biçinə, şumlanmağa hazır edir. Xalq rəvayətinə görə, "bir kişi hər il torpağı şumlar, əkib-biçib bol məhsul götürərmiş. Aylar, illər ötür. Zaman öz işini görür. Kişi qocalıb iş-gücdən qalır. Gözlərinin nurunu itirir. Bir gün oğlunu yanına çağırıb deyir ki, bala, şum vaxtıdı. Öküzləri hayla, xışa qoş, torpağımızı şumla. Oğul atasının sözünə əməl edir. Sabahısı gün yenə ata oğula torpağı şumlamağı tapşırır. Bu dəfə də o, öküzü, xışı götürüb torpağı şumlamağa yollanır. Üçüncü gün də ata oğluna torpağı şumlatdırır. Dördüncü dəfə ata oğluna torpağı şumlamağı tapşıranda o, "yaxşı" deyir, amma torpağı şumlamır. Fikirləşir ki, onsuz da atamın gözləri görmür, haradan biləcək mən torpağı üç dəfə, ya dörd dəfə şumlamışam... Oğlan torpağı əkib-becərir. Biçin vaxtı yetişir. O, kəhrəba kimi sarı buğdanı biçib dərzləyir. Bu vaxt oğluna deyir ki, bala, məni tarlaya apar. Oğlan atasının əlindən tutub dərzlərin yanına gətirir. Ata əlindəki əsasını qarşıya uzadır. Əsa dərzə dəyir, sol tərəfə uzadır, yenə də dərzə dəyir. Əsa sağda da dərzə toxunur. Kişi əsası ilə arxasını nə qədər axtarsa da, görür ki, boşdur. Deyir ki, ay oğul, nə üçün torpağı dörd yox, üç dəfə şumlamısan? Əgər bu işi dörd dəfə görsəydin, indi dərzlərin də sayı üç yox, dörd olardı" .

Torpağı əkib-becərmək, şumlamaq insana bərəkət gətirir. Torpaq bolluq, əmin-amanlıq, xoşbəxtlik, firavanlıq rəmzidir.

Mifik mənbəyə görə, Xızırın qardaşı, yer sahibi Zinda öküzünü itirir və onu axtarmaq üçün meşəyə yollanır. Öküzünü tapa bilməyən Zinda meşədə qar yağdığına görə qarın altında qalır. Həmin gecə boz atlı Xızır göyün doqquzuncu qatından yerə enib qardaşını axtarmağa başlayır, onu tapır və nəfəsilə qızdırır. Zinda öküzünü də axtarıb tapır, hamı Zindanın evinə gəlir. Axşam Xızır qızıldan tökülmüş kotan və boyunduruğu qardaşına verir, çərşənbələşdikdən sonra Xızır Zinda, yaxud Xızırzinda adı ilə bayram keçirib torpağı oyatmağa çalışırlar. "İnanca görə, Axır çərşənbədə Xızırzinda insanlara bərəkət paylayır, ona görə də bütün evlərdə un çuvallarının ağzını açarlar ki, paylanan bərəkətdən onlara da pay düşsün. Həmin günün özünəməxsus ayinləri vardır. Ev sahibləri heç kimlə kəlmə kəsmədən əllərini una vurub evin divarlarına, həyətdəki meyvə ağaclarının kötüyünə yavaşca balta ilə toxunub "Nə yatmısan, oyan, bərəkət payını götür" deyərdilər. Bağçadakı bar verməyən ağaca isə "kəsəcəyəm" deyib hədə-qorxu gəlirdilər, bu zaman bir başqa adam sanki Xızırzindanın dilindən belə deyirdi ki, "kəsmə, bu ağac təzə ildə bar verəcək, buna mən zamin..."

Səməni Novruzun əsas atributlarından biridir, bolluq-bərəkət, ruzi, yaşıllıq və yazın gəlişinin rəmzidir. Yunan filosofu Plutarx (bizim eranın təqribən 46-127-ci illəri) Midiyada - qədim Azərbaycanda taxılı müqəddəs bitki saymaq ənənəsinin olduğunu göstərmişdir. Bu, hər yeni ilin əvvəlində, yəni, yazda icra edilərdi. Bu, səməni göyərtmək şəklində bizim günlərə qədər gəlib çıxmışdır. Səməni insanların arzu-istəklərini həyata keçirən bir nemət kimi xalq təfəkkürünə daxil olmuşdur:

Səməni, ay səməni,
Göyərdərəm mən səni.
Sən gələndə yaz olur,
Yaz olur, avaz olur...

Novruzda səməni cücərdib qohum-əqrəbaya, qonum-qonşuya paylamaq ənənə halını almışdır. İnanca görə, əgər səməni sıx, düz bitərsə, təzə il bolluq-bərəkət ili olar, əksinə, bir az seyrək bitərsə, bu həmin ildə çətinliklərin olacağına işarə kimi qəbul edilirdi.

Azərbaycanın bəzi bölgələrində Torpaq çərşənbəsində buğdadan "səməni mayası" adlı təam hazırlanardı. Buna səməni həlimi, yaxud, maya səməni də deyərdilər. Bu səməni çəmənlikdə, yaxud pir və məscidlərin yanında bişirilərdi. Mənbələrə görə, Axır çərşənbə axşamı gecədən sübhə qədər insanlar bir yerə cəmlənər, "səməni toyu" keçirərdilər. Ağbirçək qadınlar səməni mayası bişən qablara yaxınlaşıb nəmər, yumurta və sair qoyub təzim edər, sağ əllərini üç dəfə qazanlara, sonra dodaq və alınlarına çəkərdilər ki, bu adətə "qazan ziyarəti" deyilərdi. İnanca görə, Xızırzinda gəlib səməni mayasını qəbul edəcək, ona görə də qazanların üstünə un qoyardılar ki, Xızırzindanın əlinin izi burada görünsün. Səməni mayası sübh tezdən yeyilərdi, əvvəlcə xəstə uşaqlara və övladı olmayan gəlinlərə verilərdi. İnanca görə, səməni mayası şirin, dadlı olurdusa, Xızırzinda tərəfindən qəbul edilmiş hesab edilirdi. Səməni mayasını həm də ömrü uzadan, sağlamlığa müsbət təsir göstərən "Xızırzinda çiçəyi" də adlandırırdılar.

Axır çərşənbə və Novruz süfrəsinin digər bir atributu isə yumurtadır. Mifik düşüncədə yumurta yaradılışın, həyatın rəmzini bildirir. Şərq xalqlarının, o cümlədən türk xalqlarının mifoloji təsəvvürlərində dünyanın yaranması yumurtadan çıxmış quşla əlaqələndirilir. Bu quş Altay xalqlarında müqəddəs Qaz adlandırılır. Türkdilli xalqlar arasında qartal quşların xaqanı sayılırdı. Yakutlar isə hesab edirlər ki, şamanlar qartal yumurtasından törəyib, ona görə də qartalı Tanrı hesab edirdilər.

Zərdüştilərin müqəddəs hesab etdikləri "Avesta"da da "dünya yumurtası" anlayışı mövcuddur. Yumurta dörd varlığı özündə daşıyır, ilkin təsəvvürləri əks etdirir. Yumurtanın həm quruluşu, həm də qabığı torpağın, qabığın altında olan nazik pərdəsi havanın, ağı suyun, sarısı isə odun rəmzidir. Novruz süfrəsini bəzəyən boyanmış yumurtalar ilin fəsillərini rəmzləndirir.

Novruz ilkinlik, başlanğıc bayramıdır, dünyanın yaranması ilə bağlı ayin, etiqad və mərasimləri bütün dünyada tanıtmağa imkan verir. Təsadüfi deyildir ki, keçən əsrin 80-ci illərində Azərbaycana səfər edən əcnəbi antropoloq Tur Heyerdala Qobustanda Novruz xonçası təqdim edilərkən o, öz heyrətini gizlədə bilməmiş və xonçanın önündə diz çökərək "Əcəba, bu, dünyanın bəzədilmiş simvoludur, siz nə qədim xalqsınız!" deyə bildirmişdir.

Torpaq çərşənbəsində silsilə ayin və mərasimlər yerinə yetirilərdi. İnanca görə, yerin altından "çilləxana" adlı dar yol açıb, səhər tezdən "ağırlığımı yer götürsün, mətləbimi Allah versin" deyib həmin yeraltı yoldan keçəndən sonra alma yeyilməliydi. Bu inancla insanlar öz müşküllüklərini sanki torpağa tapşırıb "ölüb yenidən dirilirdilər". Bu ritual sonralar da böyüklər tərəfindən icra olunardı, xüsusən el arasında yolunu azanları torpaqdan halallıq almaq və islah olunmaq məqsədilə həmin çilləxanalardan keçirərdilər.

Mifik qaynaqlara görə, Torpaq Çərşənbəsində "Cütçü şumu", yaxud "Əkin toyu", "Səpin toyu" adlanan böyük bir mərasim keçirilərdi. Mərasimin baş qəhrəmanı Cütçü baba, yaxud Gilbaba, Turab baba olmuşdur. Rəvayətə görə, Cütçü baba ilk dəfə insanlara taxıl əkib-biçməyi öyrətmiş hesab olunmuşdur. Bu mərasimdə Cütçü baba vəzifəsini icra etmək üçün elin hörmətli adamı seçilərdi. Səhər-səhər "Cütçü baba" mərasimi başlanmazdan əvvəl hamı hazırlaşardı. Ayinə görə, iydə, yaxud ərik ağacından düzəldilən bir cütü, qarakotanı günün altında qoyub onu qırmızı parça ilə bəzəyərdilər. Mərasimdə şum alətinin vəsfinə həsr olunmuş "Cüt gözəlləməsi" də oxunardı. Sonra bir cüt ağ öküz gətirib, ayaqlarını qırmızı parçalarla bəzəyib kotana qoşardılar. Daha sonra mərasimə Cütçü baba, yaxud Xızırzında təşrif buyurur.

Torpağın oyanmasını əks etdirən Axır çərşənbə Azərbaycanın bir çox bölgələrində Novruz bayramı ilə eyni təmtəraqla keçirilir, yəni ilaxır çərşənbə zəngin mərasim, oyun, tamaşa sistemi daxilində keçirilir. Axır çərşənbə axşamı digər çərşənbələrdən daha çox ayin icra edilir, tonqallar qalanır, kütləvi bayram məclisləri keçirilir. Həmin ayinlərdən biri də axır çərşənbə günü axşam bütün həyətlərdə tonqal qalamaqdan ibarətdir. Mənbələrə görə, tonqal üç yerdə qalanırdı. Axır çərşənbə süfrəsinin və çərşənbə xonçasının bəzədilməsi xüsusi önəm daşıyır. Məlumdur ki, Novruzun əsas şirniyyatları şəkərbura, paxlava, qoğal, şəkərçörəyi və sairdir. Novruz şirniyyatlarının hər birinin öz semantikası var, şəkərbura Ayın, qoğal Günəşin, paxlava isə ulduzların rəmzidir. Bunlar arasında ən çox növü olan paxlavadır: Bakı paxlavası, Quba paxlavası, Şəki paxlavası, Gəncə paxlavası, riştə paxlavası və sair. İlaxır çərşənbə və Novruz süfrəsində mütləq bayram plovu bişməlidir.

Axır çərşənbə axşamında bir çox rituallar icra edilərdi ki, bunların bir qismi bu gün də xalq arasında qorunub saxlanmışdır. Qulaq falı, qapı pusmaq və sair belə ayinlərdəndir. Axır çərşənbə axşamı küsülülər barışarlar. İnama görə, Axır çərşənbə gecəsində təbiətdə nə varsa, hamısı təzələnir.

Axır çərşənbə axşamı dayanıb qonşunun qapısını pusurlar. Qapıya yaxınlaşarkən eşidilən ilk sözü və ya bir neçə sözü yozub bəxt haqqında müəyyən fikirlər söyləyirlər, məsələn, ilk eşidilən sözlər "işığı yandır", "yaxşı olacaq" və sair olarsa, hər şeyin yaxşı olacağı güman edilir. Axır çərşənbə axşamı subay qızlar duzlu kökə yeyib su içmirlər. Gecə yuxuda kökə yeyənə su verən insan yuxu görənin "qismətidir" kimi qəbul olunur. Novruzda axır çərşənbə günü "iynə süzdürüb", "çillə çıxarırlar", hamı deyib-gülür şənlənir. Hər kim yatdı, onu yatdığı yerə tikirlər, sonra da üstünə su töküb, ayıldırlar və s.

Xalqımızın milli təfəkküründən folkloruna həkk olunmuş bədii mətnlərə, atalar sözlərinə, andlara, alqışlara nəzər salaq:

Torpaqdan pay olmaz.
Torpağa əyilən namərdə əyilməz.
Torpaq qızılquşdur, əldən buraxdın - uçar gedər.
Torpaqda əlləşən xoşbəxtliklə rastlaşar.
Torpaq əkinçinin zəhmətilə zinətlənər.
Torpaq deyər: - Öldür məni, dirildim səni.
Torpağa var versən, o da sənə bar verər.
Torpaq deyər: - Sən mənə tər ver, mən sənə zər verim!
Torpağa göz ağardanda üz ağardar
Torpaq kimi bərəkətli ol ki, hamının sevimlisi olasan!
Torpağa xor baxsan, o sənə kor baxar.
Torpaq ovuclayan qızıl ovuclar.
Torpaq müqəddəsdir.
Torpağın qədrini bilməyən ulaya-ulaya qalar.
Torpaqla əlləşən ac qalmaz.
Torpağı bir yerdən götürülüb.
Torpağın qarası üz ağardar.
Torpağın sirrini əli torpaqda olan bilər.
Torpaqda itki olmaz,
Kötüksüz bitki olmaz.
Torpağa vaxtlı-vaxtında su ver, bəhrəsini gör.

Torpaq haqqı!
Yer haqqı!
Torpağı sanı yaşayasan!
Torpağın həmişə gül bitirsin!
Torpağın yada qismət olmasın!
Torpağından qara yellər əsməsin!

Torpağın həmişə bar yetirsin!
Torpağın bərəkətli olsun!
Torpağına göz dikənin gözü tökülsün!
Torpağını göz bəbəyin kimi qoru!
Çərşənbə günü təzə evə köçməzlər.
Çərşənbə axşamı paltar biçmək yaxşı əlamət sayılır. O paltarı geyən dövlətli olar, - deyərlər.
Çərşənbə axşamı təzə paltar geymək uğur gətirər.
Axır çərşənbə axşamı küsülülər barışarlar.
Axır çərşənbə gecəsində nəhs danışmaq, spirtli içki içmək, nalayiq işlər tutmaq olmaz.
Axır çərşənbə gecəsində təbiətdə nə varsa, hamısı təzələnir.
Axır çərşənbə gecəsində insanın da əməli, istəyi, fikri, davranışı dəyişir.
Axır çərşənbə gecəsi ərə verilən qızları tonqalın başına dolandırar və deyərlər: - Qoy odlu-ocaqlı olsunlar!"
Od sönsə, ocaq da sönər, - deyərlər
Çaylarda, gölməçələrdə bitən ağ zanbağın gövdəsi uzanmağa başlayanda deyərlər, - qışın ömrü bitir, yaz gəlir...

Mifoloji qaynaqlardan bəhrələnən xalq ədəbiyyatı nümunələrində torpağa bağlılıq, vətən, el, yurd sevgisi bariz şəkildə əks olunmuş, arxaik ritual və mərasimlərlə, ayin - etiqadlar silsiləsində xalq təfəkkürünə həkk olunmuşdur.

Ülkər NƏBİYEVA,
Bakı Dövlət Universitetinin professoru, filologiya elmləri doktoru

İlham BABAYEV (foto), "Azərbaycan"